Тема 2. ОЦІНКА СТАНУ ТА ПРОБЛЕМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ

1. Соціальна безпека в Україні: міжнародні порівняння та послідовність змін

2. Характеристики та особливості прояву внутрішніх загроз соціальній безпеці

3. Формування соціально-економічних умов протидії соціальноекономічним небезпекам

4. Консолідація українського суспільства на засадах стабільності, соціального порядку та довіри

1. Соціальна безпека в Україні: міжнародні порівняння та послідовність змін

Економічний розвиток України визначається як базова умова соціальної безпеки держави, суспільства та людини. На підґрунті сталого економічного зростання та розвитку створюються можливості забезпечення соціальної безпеки і досягнення гідних умов життя, розвитку особистості та формування людського потенціалу, підвищення соціальних стандартів, подолання бідності та соціальної ізоляції, попередження соціальних ризиків тощо. Економічний розвиток визначає можливості технологічних, інфраструктурних, інституціональних та соціогуманітарних перетворень, розширення меж соціального захисту вразливих верст населення і забезпечує підтримку соціальної та політичної стабільності в державі. Оцінка стану соціальної безпеки передбачає встановлення взаємозв'язку з економічною складовою національної безпеки.

Для такої оцінки доцільно виконати аналіз змін основних макроекономічних показників визначення рівня й інтенсивності розвитку. Перш за все це показники валового внутрішнього продукту (ВВП), його загальні обсяги та рівень у розрахунку на одну особу. Україна має досить низький рівень економічного розвитку за цими показниками. За роки незалежності (з 1991 по 2015 р.) реальний ВВП скоротився більше, ніж на 40%. Серед 166 країн, які ведуть статистику цього показника, зниження його обсягів спостерігалося у 5 країнах, але лише в Україні мали місце найбільші темпи скорочення. Така тенденція зміни ВВП за даними Світового банку (СБ) є найгіршим результатом у світі за останні 25 років. Економічний розвиток країни має спадний характер, незважаючи на окремі періоди економічного зростання. Наприклад, з 2000 р. до початку міжнародної фінансової кризи (2009 р.) спостерігалася позитивна динаміка зміни ВВП, яка після незначного пожвавлення в 2010-2013 рр. змінилася суттєвим його падінням унаслідок як системної кризи, так і подій, пов'язаних з анексією Криму та окупацією частини Донбасу. Станом на кінець 2016 р. ця криза спричинила скорочення номінального ВВП у доларовому вимірі порівняно з 2010 р. на 52,2%, що

нижче рівня 2005 р. МВФ розмістив Україну у списку країн із найгіршою економікою, складеному на основі показників падіння ВВП.

Закономірності зміни обсягів ВВП супроводжуються і падінням обсягів виробництва окремих видів товарів. За 19912015 рр. найбільші темпи падіння склалися у виробництві тканин (92,0%), автомобілів (95,7%), прокаті чорних металів (63,1%) тощо. Українські товари є неконкурентоспроможними, переважно з низьким рівнем доданої вартості.

Важливим індикатором економічного розвитку є показник рівня ВВП за паритетом купівельної спроможності (ПКС), який станом на 2016 р. складав 8290 дол. США (у розрахунку на одну особу за ринковим курсом СБ), а за ринковим курсом НБУ – лише 2061,1 дол. Порівняно з країнами-сусідами та окремими країнами СНД лише Узбекистан і Таджикистан мають менший рівень показника, що підтверджує і низький рейтинг країни. За списком МВФ із 187 країн Україна 2016 р. посіла 112 місце, у той час як Польща – 43, Угорщина – 44, Туркменістан – 69. Приблизно такий самий розподіл за рейтингом зберігається і за оцінками за 9 місяців 2017 р. За всі роки незалежності Україна втратила близько 60 позицій за цим рейтингом. Станом на 1991 р. Україна посідала 60 місце із 250 держав у рейтингу ВВП на душу населення (за ПКС). Його розмір був вище, ніж у Польщі, Мексиці та Азербайджані. Але вже через 25 років (станом на 2015 р.) в Україні цей показник зріс лише на 24% та склав 7948 дол. США, у той час як у Польщі зріс більш ніж у 3,6 раза, а в середньому по країнах Центральної Європи – майже у 2,9 раза. ВВП на душу населення в Україні за ПКС майже на 7816,1 дол. менше, ніж у середньому по країнах світу, у 3,3 раза менше, ніж у Польщі, у 2,3 раза – ніж в Азербайджані.

Згідно з даними МВФ за підсумками 2016 р. нижчий рівень ВВП на душу населення (за середньорічним курсом долара МВФ в Україні він складав 2,2 тис. дол.) серед країн СНД був лише в Узбекистані (2,1 тис.), Киргизії та Таджикистані (по 1,0 тис.). Усі інші країни суттєво випереджають Україну.

У міжнародній практиці встановлення рівня економічного розвитку почав використовуватися новий індекс інклюзивного економічного розвитку (IIP), що визначає, як країни виконують одинадцять вимірів економічного прогресу на додаток до ВВП. Це розширена оцінка економічного розвитку країни. Окрім ВВП, даний індекс вимірює 11 додаткових параметрів, які систематизуються за трьома групами:

1) зростання та розвиток (ВВП на душу населення в доларах США, продуктивність праці, здорова тривалість життя, зайнятість);
2) інклюзивність (нерівність доходів, рівень бідності, нерівність багатства, медіанний дохід – доларів на день на душу населення за ПКС);
3) рівність поміж поколіннями та стійкість (чисті заощадження, викиди CO_2 на одиницю ВВП, державний борг, співвідношення населення працездатного віку до непрацездатного).

Країни в рейтингу розподіляються на дві групи: розвинуті (30 країн) і ті, що розвиваються (79 країн, у т.ч. Україна). Серед усіх 103 країн Україна станом на 2018 р. посідає 78 місце, а серед країн своєї групи – 47 місце (при

цьому за останні п’ять років інклюзивність розвитку знизилася на 68%). Перша в цьому рейтингу – Норвегія. До п’яти провідних країн, що розвиваються, увійшли Литва, Угорщина, Азербайджан, Латвія і Польща.

Найбільш гострими проблемами в Україні, які визначилися за складовими індексу інклюзивного економічного розвитку (ІІР), є: зайнятість (51 місце із 79), нерівність багатства (73), стійкість (75). Єдине позитивне зрушення полягає у співвідношенні населення працездатного віку до непрацездатного (10 із 79 місць).

Низький рівень ВВП виступає визначальною перешкодою для переходу від забезпечення макроекономічної стабільності до динамічного зростання і, як наслідок, до забезпечення соціальної безпеки.

Низький рівень економічного розвитку країни підтверджується і низькою позицією країни за різними рейтинговими оцінками. Найвідоміші міжнародні рейтинги відображають економічні позиції України порівняно з іншими.

Україна суттєво погіршила свої позиції з початку розрахунків за відповідними індексами. Так, за індексом розвитку людського потенціалу Україна станом на 2016 р. погіршила свій рейтинг на 30 позицій: з 54 місця (1992 р.) вона змістилася на 84, за індексом глобальної конкурентоспроможності в 2016 р. серед 138 країн посідає 85 місце, що на 19 місць нижче, ніж у 1998 р. У той же час рейтинги східноєвропейських країн (Польщі, Чехії) суттєво покращилися за всіма наведеними індексами. За рівнем життя Україна посіла 63 місце серед 133 країн світу – на це вказують дані індексу соціального розвитку (ІСР). У його структурі найнижчі показники склалися за такими сферами: корупція (109 місце), рівень злочинності (109), доступність житла (116), стан довкілля (118), здоров’я та довголіття (127), свобода вибору життєвого шляху (132).

У 2016 р. Україна визнана однією з найбільш нещасних країн у світі. За шкалою щасливих країн вона посіла 64 місце серед 128 країн, у той час як Польща – 46, а Чехія – 23. Разом з тим за даними АССА (міжнародна асоціація дипломованих сертифікованих бухгалтерів) Україна у 2016 р. посіла 3 місце у списку країн із тіньовою економікою – близько 45,16% обсягів номінального ВВП. Україну випередили лише Нігерія (48,37%) та Азербайджан (67,04%).

Низький рівень економічного розвитку національної економіки супроводжується і низьким рівнем життя населення. У зв’язку з цим необхідно забезпечити стійкий позитивний вплив економічного середовища на відновлення рівня життя населення та підвищення конкурентоспроможності вітчизняного бізнесу.

Рівень та якість життя населення одночасно виступають і основними умовами соціальної безпеки, і її визначальними складовими. Однак друга характеристика потребує певного уточнення. При оцінці й аналізі соціальної безпеки слід розглядати не загальний рівень життя населення та його матеріальний добробут, а передусім бідність населення як основну загрозу (небезпеку) соціальної безпеки. Це є аргументом дослідження бідності в контексті соціальної безпеки.

Саме обґрунтування доцільності дослідження бідності як причини та наслідку прояву соціальних небезпек потребує більш глибокого пізнання взаємозв'язку бідності та соціальної безпеки.

2. Характеристики та особливості прояву внутрішніх загроз соціальній безпеці

У даний час існує декілька критеріїв і методик вимірювання рівня бідності з визначенням її сутності та понятійного апарату.

Абсолютна бідність за критерієм законодавчо встановленого прожиткового мінімуму у 2007-2016 рр. в Україні має стійку тенденцію до зниження і станом на 2016 р. становила 3,8% за середньодушовими еквівалентними доходами, тобто близько 4,0% населення живе за межами абсолютної бідності, а це більш ніж 1,62 млн чол.

Високий рівень абсолютної бідності склався серед пенсіонерів. Станом на 2012 р. він становив 30,1%, тобто майже кожен третій пенсіонер був за межею абсолютної бідності, на початок 2015 р. – 18,03, а на початок 2017 р. – 9,94%. Незважаючи на суттєве його скорочення, рівень бідності серед пенсіонерів у 3-4 рази вище, ніж для населення в цілому.

З 2014 р. у країні використовується інший критерій абсолютної бідності: це рівень доходу, менший від фактично встановленого прожиткового мінімуму. За цим критерієм станом на 2015 р. близько 52,0%, а на 2016 р. – 51,1% перебували за межею абсолютної бідності. Абсолютна бідність визначається таким рівнем доходів, коли індивід не може придбати товари і послуги, необхідні для задоволення основних соціальних потреб, властивих даному суспільству.

Отже, за фактично встановленим прожитковим мінімумом більше половини населення перебуває за межею абсолютної бідності, при цьому за 2015-2016 рр. порівняно з 2014 р. цей показник збільшився більш ніж утричі. Одночасно відносна бідність визначається такою межею середньодушових доходів чи витрат, за якою індивід не здатен вести прийнятний для даного суспільства стиль життя.

Відносний критерій бідності визначається як 75% від медіанного рівня середньодушових еквівалентних загальних доходів або еквівалентних сукупних витрат. В Україні він залишається стабільно високим і коливається в межах 20,026,3%. За цим критерієм майже кожна четверта людина є бідною (рис. 1).

Вкрай негативним явищем є бідність серед працюючих, яка простежується тривалий час і не має позитивних тенденцій. Так, серед працюючих близько 42,0% (станом на 2016 р.) мали середньодушові еквівалентні доходи, які були меншими, ніж фактичний прожитковий мінімум. Серед пенсіонерів ця частка склала близько 87,7%.

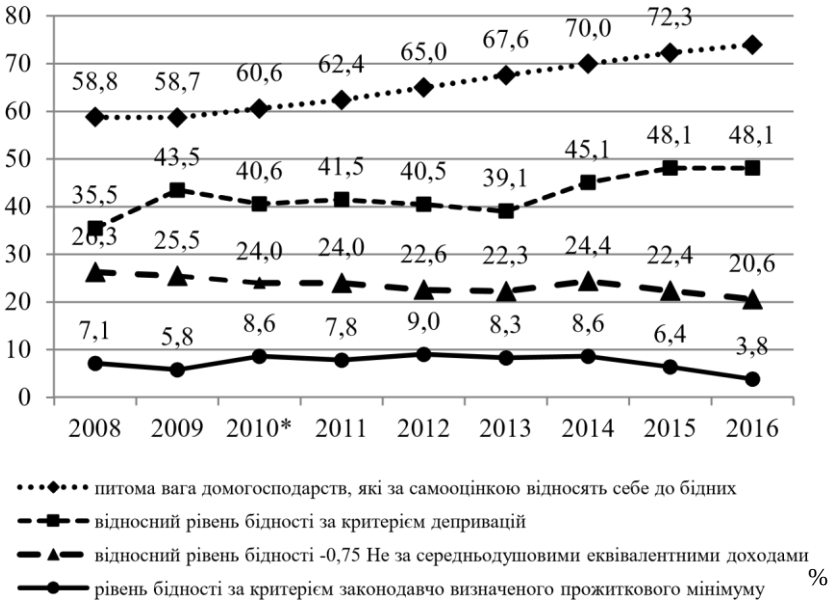


Рис. 1. Динаміка зміни рівня бідності населення за 2008-2016 рр.

Сьогодні в Україні рівень бідності оцінюється також за критеріями немонетарної бідності, тобто за ознаками депривації. Деприваційна бідність визначається обмеженням можливостей доступності до ознак депривації та соціальних виключень унаслідок нестачі коштів. За Національним критерієм до бідних відносять домогосподарства з наявністю чотирьох із дев'яти депривацій (за методикою Європейського Союзу). За самооцінкою домогосподарствами України рівня своїх доходів визначився рівень бідності за критерієм депривації («Відмовлялись від найнеобхіднішого, крім харчування» та «Не вдавалося забезпечити навіть харчування»). Станом на 2013 р. він склав 38,4%, 2014 р. – 45,1, 2015 р. – 49,1, 2016 р. – 48,1%. Динаміка його зміни за 2008-2016 рр., свідчить, що за останні три роки суттєво підвищився рівень бідності за цим критерієм депривацій – порівняно з 2008 р. приріст складає на 12,6%.

За результатами соціологічного опитування 4% респондентів оцінили матеріальне становище сім'ї як злиденне, а 45,5% – як бідне. Слід відзначити, що середній бал (за 5-бальною шкалою) за весь термін проведення моніторингу (з 2002 по 2016 р.) залишається незмінним – на рівні 2,5 бала. Це свідчить, за оцінкою респондентів, про відсутність суттєвого поліпшення матеріального становища в країні протягом останніх п'ятнадцяти років. За даними соціологічного моніторингу, проведеного Інститутом соціології НАН України у липні 2016 р., абсолютна більшість українців (93,8%) вважає, що в Україні недостатньою мірою забезпечується належний рівень життя громадян. Переважна більшість опитаних (97,2%) зазначили, що їх рівень добробуту неможливо віднести до високого за міжнародними стандартами споживання.

За оцінками Інституту дослідження екстремізму як за монетарними, так і за немонетарними критеріями бідності значна частина суспільства живе або вважає себе такою, що живе за межами бідності.

І загальна бідність усього населення, і масова бідність зайнятого населення формують загрози соціальної стабільності, які проявляються у зростанні кримінальних загроз, формуванні напівлегальних активних об'єднань. Різке та масове збіднiння населення провокує можливості асоціальної поведінки, тобто загрози трансформації бідності в агресію зростатимуть і розповсюджуватимуться.

Сьогодні в Україні з'явилася нова категорія бідних із контингенту внутрішньо переміщених осіб (ВПО). У зв'язку з втратою майна, житла, основних джерел доходу, роботи більшість із категорії «заможні» або «небідні» перемістилися на декілька щаблів як за соціальним статусом, так і за рівнем доходів до рівня бідних або навіть нужденних. За оцінками фахівців близько 83,3% населення Донбасу потрапили до групи вразливих до бідності внаслідок бойових дій, незалежно від того, переїхали вони за межі окупованих територій чи ні.

Більш детальний аналіз такої небезпечної ситуації в суспільстві розкриває чинники та перешкоди, які обумовлюють зростання рівня бідності, − це передусім погіршення стану у сфері праці.

Соціальні небезпеки у трудовій сфері

Рівень оплати праці, зайнятість, безробіття, незбалансованість на ринку праці обумовлюють створення загроз соціальної безпеки, таких як низький рівень зайнятості за окремими віковими групами, особливо молоді, у тому числі відповідно до освіти та професійно-кваліфікаційного рівня. Спричиняє виникнення загроз і рівень безробіття, у тому числі тривалого, який визначає умови для несприятливого соціального середовища та стає джерелом соціального напруження в суспільстві.

У структурі сукупних доходів близько половини – це оплата праці, яка формується у трудовій сфері, системі соціально-трудових відносин.

Оплата праці також може сприяти створенню загроз соціальної безпеки за умови, якщо її рівень унеможливлює забезпечення працюючого та його сім'ї засобами існування. Основні чинники формування соціальних загроз у системі оплати праці пов'язані в першу чергу з низьким рівнем оплати праці, що обумовлює розповсюдження бідності серед працюючого населення. Незадіяність молоді у трудовій сфері або низька оплата праці супроводжується поширенням утриманських настроїв, деформацією ціннісних орієнтацій у суспільстві та підриває мотивацію до економічної активності. Низький рівень оплати праці також спричиняє трудову еміграцію, яка супроводжується значними втратами людського капіталу і трудового потенціалу країни.

Номінальна заробітна плата в Україні характеризується її постійним зростанням, за останні сім років (2010-2016 рр.) вона склала 230,4%, при цьому саме за останні два роки щорічне збільшення склало близько 22,0%. Одночасно, зміна реальної зарплати мала зворотні тенденції. Простежується її суттєве падіння в 2014-2015 р., яке змінилося в 2016 році 9,0% приростом. Одночасно і за ПКС склалися приблизно такі самі закономірні зміни щодо середньої заробітної плати, як і індексів реальної заробітної плати.

Незважаючи на тенденції зміни заробітної плати, її рівень і темпи зміни по економіці загалом суттєво відрізняються як за рівнем, так і за темпами приросту за окремими видами економічної діяльності.

Найбільш оплачувані в країні протягом останніх років залишаються працівники авіаційного транспорту, фінансової та страхової діяльності, інформації та телекомунікаційної сфер, а серед промислових видів діяльності – працюючі на підприємствах із виробництва основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів, добувної промисловості та розроблення кар'єрів. Середній розмір оплати праці за цими видами діяльності перевищував середній по промисловості у 2-4,8 раза. Найбільш проблемна та складна ситуація склалася в бюджетній сфері. В освіті та охороні здоров'я рівень оплати праці майже на третину нижче за середній показник, при цьому близько 3,0% працівників цих сфер отримують заробітну плату на рівні законодавчо встановленого прожиткового мінімуму. Так, незважаючи на те що середній рівень був у 3,2 раза вище мінімальної заробітної плати (1600 грн), оплата 2,8% штатних працівників була нижче її значення.

У цілому по економіці країни в 2016 р. одержували середню заробітну плату, яка нижче середнього розміру фактичного прожиткового мінімуму (2646,4 грн на одну особу на місяць) 25,4% штатних працівників, тобто кожний четвертий, тоді як у 2014 р. цей показник складав близько 11%. За останні два роки більш ніж удвічі збільшилася кількість працівників, які одержують заробітну плату на рівні критерію абсолютної бідності за рівнем фактичного прожиткового мінімуму. За таких умов неможливе не тільки заощадження та вкладання коштів у розвиток працюючих та членів сім`ї, а навіть бракує коштів для матеріального забезпечення на межі базових потреб людини (їжа, одяг, житло, відпочинок).

Співставлення рівня оплати праці в Україні, країнах СНД та окремих країнах Європи у доларовому еквіваленті (дол. США за ринковим курсом СБ) підтверджує основні висновки відносно досить низького рівня оплати праці, що склався в Україні за всі роки незалежності. Якщо станом на 2000 р. серед країн СНД середня зарплата в Україні була на рівні Вірменії, а Туркменістан, Молдова, Грузія та Киргизстан мали значно нижчий показник, то вже у 2016 р. лише Таджикистан мав нижчий, ніж в Україні, рівень, а решта суттєво випередили країну за цим показником: наприклад, Азербайджан – у 2,4 раза, Казахстан – майже в 3, Естонія – у 6,2, Польща – у 5,3 раза.

Системна криза на ринку праці, яка супроводжується зниженням частки оплати праці у ВВП з 48,2% у 2010 р. до 36,8% у 2016 р., обумовлює скорочення можливостей реалізації економічного потенціалу працюючого населення в Україні. Відставання рівня заробітної плати (порівняно не лише з країнами ЄС, але і з більшістю країн СНД) не стимулює економічну активність громадян України та посилює ризики трудової еміграції.

Соціально-економічні загрози, які формуються та проявляються у трудовій сфері, пов'язані не тільки з низьким рівнем оплати праці як основного джерела доходів. Дуже важливою складовою є формування соціальних ризиків, пов'язаних із довготривалим безробіттям, яке супроводжується

скороченням шансів на працевлаштування, професійною деквалiфікацією та знеціненням людського капіталу, послабленням мотивації, ерозією трудової етики, погіршенням фізичного та морального здоров'я індивідів протягом періоду безробіття. Основними наслідками довготривалого безробіття на макрорівні можуть бути процеси, пов'язані зі зростанням бідності, маргіналізації населення, вони супроводжуються посиленням соціальної напруженості, підвищенням імовірності політичних та соціальних потрясінь. Для людини, особистості та її сім'ї це в першу чергу розрив соціальних зв'язків, зростання імовірностей формування та реалізації девіантної поведінки тощо.

Загальний рівень зайнятості в Україні (у % до економічно активного населення (ЕАН) віком 15-70 років) за останні сім років коливається в межах від 60,2% (2013 р.) до 56,3% (2016 р.), він суттєво вищий, ніж у країнах Євросоюзу. При цьому склалася протилежна тенденція: в Україні знижується рівень зайнятості, а у країнах Євросоюзу – зростає. Вищий рівень зайнятості в Україні серед ЕАН обумовлений зайнятістю населення за межами працездатного віку. Низький рівень пенсійного забезпечення в країні спонукає осіб пенсійного віку до пошуку додаткового заробітку.

У той же час співставлення показника зайнятості в межах віку, близького до працездатного, свідчить, що в країнах Євросоюзу він суттєво вище. Станом на 2016 р. ця різниця складала 6,5% на користь європейців. Рівень зайнятості молоді віком 15-24 роки в Україні за сім років знизився на 6,6%, у той же час по ЄС він залишається практично незмінним. До 2013 р. дані показники були співставними (тобто майже однаковими), але за останні три роки в Україні має місце падіння рівня зайнятості молоді.

Рівень зайнятості відрізняється за показниками рівня освіти. Найгірша ситуація склалася для контингенту з базовою вищою освітою, яка відповідає кваліфікаційному рівню «бакалавр», де рівень зайнятості не перевищує за 2010-2016 рр. 50%, а станом на 2016 р. він дорівнює 46,2%. Низький рівень зайнятості також характерний для осіб, які мають базову загальну середню освіту: за останні сім років він скоротився вдвічі. Це пов'язано з тим, що останнім часом падіння промислового виробництва в країні супроводжується зниженням чисельності зайнятих працівників із невисоким рівнем кваліфікації та відповідним рівнем освіти.

Несприятливою є в Україні ситуація і щодо невідповідності фактичної зайнятості здобутій спеціальності та кваліфікаційному рівню згідно з дипломом (посвідченням). Наприклад, у 2016 р. серед фахівців лише 39,6% працюють за спеціальністю, близько 17,2% з них – це працівники сфери послуг і торгівлі, а 12% зайняті на робочих місцях, які належать до категорії найпростіших професій. Серед професіоналів лише близько половини (52,7%) зайняті на місцях відповідно до свого рівня кваліфікації та спеціальності, а кожен п'ятий (21,6%) технічний службовець за спеціальністю зайнятий на робочих місцях, які суттєво нижчі його кваліфікаційного рівня, а це найпростіші професії. Аналогічне співвідношення склалося і серед кваліфікованих робітників з інструментів: 19,9% працюють там, де потрібні

найпростіші професії або навіть взагалі без професії, а серед робітників з обслуговування, експлуатації та контролю за роботою технологічного устаткування таких працівників 25,5%, тобто вже кожен четвертий.

На підставі аналізу переходу молоді до ринку праці у

2015 р. встановлено, що 62,8% молодих робітників (віком 1529 років) мали відповідний рівень освіти та кваліфікації. У той же час 31,7% молодих працівників мали освіту, яка не відповідала характеру роботи. Рівень такої невідповідності властивий молоді, яка виконує роботу з найпростіших професій, причому 40,2% молодих людей із цього контингенту мали диплом вищої освіти.

За результатами соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, з 2010 по 2016 р. 8085% респондентів констатували, що важко знайти роботу за своєю кваліфікацією та з достатнім заробітком, 61,0-67,7% – лише тільки за кваліфікацією, навіть без достатнього заробітку, і 26-28% – протягом останніх трьох років були незадоволені своєю роботою в цілому. Кожен одинадцятий (10,6%) з опитаних у 2016 р. планує найближчим часом поїхати за кордон на тимчасові заробітки. Порівняно з 2013 р. цей показник зріс на 3,5 відсоткового пункту (в.п.), при цьому кожен п’ятий (21,2%) замислюється про еміграцію.

З 2010 по 2016 р. збільшилася частка респондентів, які відзначають, що характер теперішньої роботи не відповідає професійно-освітньому рівню. У 2010 р. на це вказували лише 16,4%, а в 2016 – 24,8%, тобто кожен четвертий.

Визначені особливості зайнятості мають в цілому для країни досить негативні наслідки. З одного боку, вони свідчать про незбалансованість ринків освітніх послуг та ринку праці – зберігається підвищений попит на працівників більш низького рівня кваліфікації, а з іншого – незатребуваність підриває мотивацію, особливо молоді, до професійного зростання та розвитку, що супроводжується значними втратами як людського, так і трудового потенціалу, капіталу, соціальною апатією та формує міграційні настрої.

Показники безробіття в Україні за методикою МОП у 2008-2016 рр. пов’язані з циклами розвитку економіки: простежується їх суттєве зростання у кризові періоди (2009, 2014, 2016 рр.) та незначне коливання – у стабілізаційні періоди.

Рівень безробіття в Україні суттєво не відрізняється від країн СНД та окремих країн світу і загалом, як зазначено вище, має досить помірне значення, тому не може виступати чинником виникнення соціальних потрясінь чи загроз соціальної безпеки. У даному контексті може розглядатися лише довготривале безробіття. Показники довготривалого безробіття за тривалістю пошуку роботи коливаються в середньому в межах 20-24%, тобто щорічно близько 330 тис. чол. шукають роботу протягом року і не можуть її знайти. Приблизно така сама ситуація склалася і за тривалістю незайнятості. Так, у 2014 р. середній термін незайнятості складав 9-10 місяців, при цьому кожен п’ятий із тих, хто раніше мав роботу, був незайнятий більше року. До виникнення загроз соціальної безпеки може призвести втрата надії безробітних на можливість отримати роботу. Наприклад, у 2014 р. 148,2 тис. чол. зневірилися у пошуках

роботи, при цьому майже 14% з них (близько 21 тис. чол.) – це молодь, не працевлаштована після закінчення загальноосвітніх та вищих навчальних закладів I-IV рівнів акредитації.

Досить нерівномірний розподіл безробітних склався за віковими групами. Наприклад, рівень безробіття за методикою МОП свідчить, що найвищий рівень безробіття має місце за віковими групами, віднесеними за методологією Держкомстату до молоді (15-34 роки).

Якщо рівень безробіття в наймолодшій групі (15-24 роки) у першу чергу обумовлений об'єктивними причинами (навчання, військова служба тощо), то ситуація у віковій групі 2534 роки є досить несприятливою, бо майже кожен десятий із цього контингенту у 2014-2016 рр. був безробітним. За останні три роки щорічно серед населення віком 25-34 роки в середньому безробітними були близько 522 тис. чол., при цьому їх кількість зросла в 2016 р. на 55,4 тис. порівняно з 2013 р. Якщо загальний рівень безробіття зріс за цей період на 2,1%, то за першою віковою групою – на 5,6, другою – на 3,0, а за третьою – на 2,3%. Якщо у 2013 р. рівень безробіття молоді віком 15-24 роки у країнах ЄС був на 3-6% вище, ніж в Україні, то з початком системної кризи та подій у Криму і на сході України ситуація змінилася на протилежну. Станом на 2016 р. безробіття молоді в країні випередило європейський рівень на 4,3%.

Показник безробіття значною мірою відрізняється не лише за віковими групами, але і за професійними групами та рівнем освіти. Так, у 2016 р. найвищий рівень безробіття характерний для працівників торгівлі (18% від тих, хто раніше працював), 17,5% – для робітників з інструментом, 12,2% – з контингенту професіоналів.

Ще більша диференціація склалася за критерієм «освіта» (рис. 2). Найвищий рівень простежується серед осіб, які мають базову вищу освіту, – 15,3% у 2016 р., що вище, ніж у попередньому на 1,3%; друге місце посідає рівень безробіття серед контингенту з повною загальною середньою освітою. Навіть серед населення з повною вищою освітою рівень безробіття становить 8,0%, що вище, ніж у 2015 р., на 1,0%.

Отже, у трудовій сфері з 2015 р. склалася вкрай несприятлива ситуація, яка характеризується значним впливом соціальних небезпек у сфері оплати праці, зайнятості, довготривалого безробіття, що посилюють загрози соціальній безпеці в Україні.

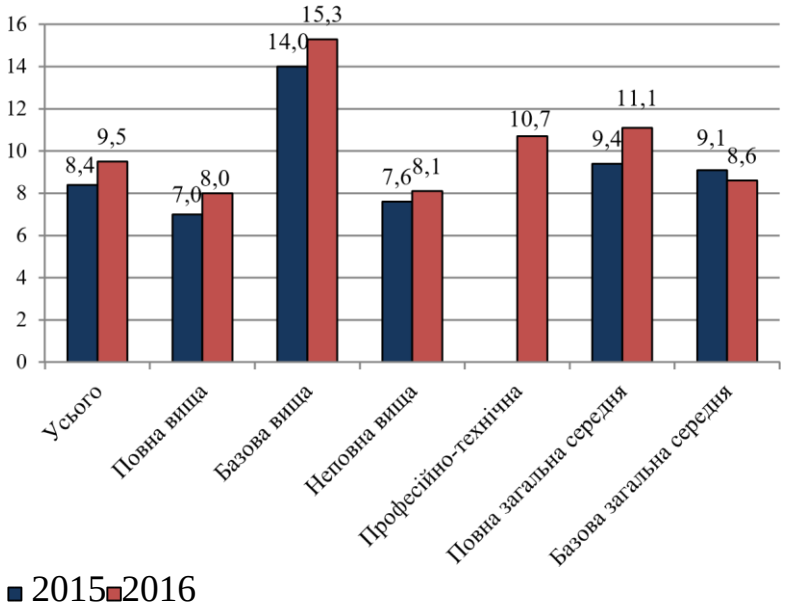


Рис. 2. Рівень безробіття за освітою, % до економічно активного населення віком 15-64 роки відповідного рівня освіти

Демографічна ситуація в Україні в контексті соціальної безпеки

У структурі демографічної складової соціальної безпеки на макрорівні основні загрози пов'язані з депопуляцією населення, його постарінням і відповідними соціально-економічними наслідками цього процесу, втратою відтворювального потенціалу через негативні тенденції основних демографічних процесів в Україні, трудовою еміграцією тощо.

Загальна чисельність наявного населення за 20042016 рр. (додаток З) зменшилася на 11,0%, або майже на 5,22 млн чол., при цьому лише внаслідок анексії Криму та часткової окупації Донбасу втрати в 2015-2016 рр. склали близько 2,9 млн чол., а 2,32 млн – в основному внаслідок природного убування населення. В Україні простежується суттєве перевищення смертності над народжуваністю, через що коефіцієнт загального убування населення за 2004-2016 рр. варіюється в межах від 7,6 (2006 р.) до 3,1‰ (2009 р.). Негативні тенденції основних показників природного руху населення супроводжуються його суттєвим постарінням. За шкалою демографічного старіння Е. Россета за умови, що питома вага осіб віком 60 років і старше складає 18,0% і більше, населення країни має дуже й рівень демографічного старіння. В Україні протягом останніх 13 років цей показник не був нижчим, ніж 20,3%, а на початок 2015-2016 рр. він зріс до 22,1 (2015 р.) та 22,5% (2016 р.) відповідно.

Несприятлива ситуація склалася із середньою тривалістю життя як для новонароджених, так і за окремими віковими групами. Незважаючи на те що в Україні має місце незначне зростання середньої тривалості життя для всього населення на 3,46 року, у тому числі на 4,13 року для чоловіків та на 2,41 року для жінок (за 2004-2016 рр.), порівняно з іншими країнами світу її рівень є досить низьким. У 2015 р. в Україні мала місце найменша тривалість життя як для чоловіків, так і для жінок. Для чоловіків різниця складала близько 14 років

порівняно зі Швецією, 7 років – з Польщею, близько п’яти років – з Болгарією. Для жінок ця різниця була дещо меншою, але все ж не на користь України. Так, у Швеції жінки живуть довше, ніж в Україні, на 7,8 року, у Польщі – на 5,3, Болгарії – на 1,9 року.

Тривалість життя визначається в першу чергу зміною повікових коефіцієнтів смертності. Наприклад, у працездатному віці (15-64 роки) за останні два роки повікові коефіцієнти практично не змінилися і відповідають «природній» закономірності, а з віком рівень смертності збільшується. У той же час простежуються негативні тенденції щодо розподілу повікових коефіцієнтів смертності від соціально обумовлених захворювань і причин, пов’язаних із зовнішніми чинниками. Так, найвищий рівень смертності від туберкульозу припадає на вік від 35 до 54 років, від захворювань, зумовлених ВІЛ, – 30-44 роки, від зовнішніх причин захворюваності – 35-64 роки. Тривожна ситуація склалася з розподілом повікових коефіцієнтів смертності й унаслідок навмисного самоушкодження. Серед населення віком 25-64 роки цей показник є практично однаковим, суттєве його зростання (майже вдвічі) припадає на старші вікові групи. За рахунок «понадсмертності» у працездатному віці в Україні мають місце значні втрати трудового потенціалу.

Основні тенденції зміни показників народжуваності та смертності свідчать про те, що Україна втратила демографічні ресурси для відтворювальних процесів. Рівень та тенденції зміни основних показників природнього руху населення, зокрема сумарного коефіцієнту народжуваності, брутто- та неттокоефіцієнтів відтворення, які склалися в Україні протягом останніх 20 років не відповідають вимогам простого відтворення. Незначне збільшення брутто-коефіцієнта, починаючи з 2008-2009 рр., викликане в першу чергу демографічними циклами зміни народжуваності, а не є наслідком зміни репродуктивної поведінки населення. Для забезпечення навіть простого відтворення населення брутто-коефіцієнт повинен мати значення, близьке до 1,1, а отже, сумарний коефіцієнт народжуваності має наблизитися протягом тривалого часу до значення 2,1-2,2 дитини в розрахунку на одну жінку. Згідно з прогнозними розрахунками за умови збереження показників відтворення, які склалися в Україні, протягом довжини жіночого покоління (станом на 2016 р. – 27,4 року) показник природного убування населення зросте до 13,1‰, що може супроводжуватися катастрофічними наслідками для України, пов’язаними із значним скороченням чисельності населення.

Критична ситуація склалася в Україні і з рівнем захворюваності та її поширеністю, особливо через соціально обумовлені причини, що можна визначити як соціальні ризики, які формують соціальні загрози та небезпеки. Так, середньорічна кількість випадків захворювань за 2000-2016 рр. складає близько 30,56 млн, а загальний рівень захворюваності – 67,6% від загальної чисельності населення, тобто зі 100 осіб майже 68 щорічно захворювали на різні види захворювань. Небезпеки здоров’ю підтверджуються високим рівнем захворюваності на соціально обумовлені хвороби. Порівняно з 2000 р. чисельність ВІЛ-інфікованих та хворих на СНІД, які перебували на обліку, зросла майже в 4,4 раза, станом на 2016 р. загальна їх кількість складає вже

133,1 тис. чол., або 31,4 чол. на 10 тис. населення. Практично не змінювався рівень захворюваності, обумовлений травмами та отруєннями; великою є кількість захворювань, спричинених алкоголізмом, наркоманією і токсикоманією. Незважаючи на те що рівень захворюваності на всі ці соціально обумовлені захворювання (за виключенням виробничого травматизму) знизився протягом останніх 10 років майже на 20%, все одно він залишається достатньо високим. Захворюваність за цим класом захворювань та їх поширеність складає близько 1,7-2 чол. на 100 чол. населення.

Наведені висновки підтверджуються даними регіонального бюро ВООЗ, де визначається, що сучасний стан здоров'я населення характеризується вкрай високими показниками захворюваності та смертності. Коефіцієнт смертності складає близько 14-15‰ проти 6-7‰ у країнах ЄС, характеризується перевищенням кількості померлих над кількістю живонароджених. У рейтингу стану здоров'я громадян різних країн, складеним Агентством Bloomberg, у 2013 р. Україна посіла 99 місце серед 145 країн світу, а в 2016 р. взагалі не потрапила до рейтингу.

Низька тривалість життя, високі показники смертності, особливо у працездатному віці, супроводжуються зниженням людського і трудового потенціалу, який розраховується як загальна кількість людино-років, яку матиме все населення або лише працездатного віку за умови збереження відповідних показників дожиття.

Так, за 15 років життєвий потенціал усього населення знизився на 8,6%, або на 286,1 млн. людино-років, а лише за останні 6 років – на 5,5%. Основним чинником такого падіння є суттєве зменшення чисельності населення. Якщо за рахунок зростання середньої тривалості життя мало місце збільшення потенціалу на 1,85%, то різке падіння чисельності населення супроводжується його зниженням на 7,8%. Ще більш несприятлива ситуація склалася з інтенсивністю зміни трудового потенціалу за 2010-2016 рр. Загальне зниження даного показника становить 10,4%. При цьому за рахунок падіння чисельності населення віком 15-59 років зниження склало 14,5%, але воно було «компенсоване» на 4,1% позитивним впливом збільшення тривалості життя у працездатному віці. Більш інтенсивне зниження трудового потенціалу супроводжується падінням його частки в життєвому на 1,8 в.п.

Економіка України сьогодні перебуває під тиском двох демографічних хвиль, пов'язаних із наслідками падіння народжуваності протягом Другої світової війни та періоду розвалу Радянського Союзу. Як наслідок, у 2015-2017 рр. виникла демографічна «яма», яка характеризується зниженням питомої ваги осіб віком 20-25 років, тобто найбільш активної та працездатної категорії. Цей ефект посилюється також трудовою міграцією. За оцінками експертів її масштаби коливаються в межах від 2 до 7 млн чол. щорічно. Об'єктивна статистика відносно кількості трудових мігрантів в Україні відсутня. За оцінками МЗС за 2016 р. за кордоном працювало близько 5 млн українців, а Світовий банк та Міжнародна організація з міграції констатують, що їх кількість становить від 6,5 до 8 млн чол. Близько 70,0% трудових мігрантів виїжджають на тимчасову роботу терміном до одного року, 15% планують

залишитися за умови наявності постійної роботи, а це близько 750 тис. чол. із контингенту працездатного населення країни. За складом близько 65,0% трудових мігрантів – це чоловіки, третина з яких має вищу освіту. Основна причина роботи за кордоном у 80% – це низький рівень оплати праці та доходів в Україні, близько 36% вважають, що в країні практично відсутні перспективи, кожен третій як основну причину визначив політичну нестабільність, а кожен четвертий (25%) – низький рівень соціальних стандартів.

Міграція трудових кадрів супроводжується, як правило, падінням чисельності працівників у країні. До традиційного в українській економіці дефіциту електро- і газо-зварювальників, будівельників додалась нестача всіх інших спеціальностей. Трудова міграція досягла таких масштабів, коли кількість «заробітчан» складає близько третини всього працездатного населення. Соціальні небезпеки обумовлюють посилення економічних.

Негативні тенденції економічного розвитку в Україні, за винятком окремих періодів пожвавлення, продовжують формувати в населення негативні настрої та очікування, які супроводжуються падінням чисельності населення як за рахунок природного убутку, так і міграції. Соціально-економічні наслідки такого падіння супроводжуються скороченням не лише кількості робочої сили, але і внутрішнього ринку: за останні 25 років споживачів у країні стало на 25% менше.

Україна втрачає значні обсяги людського капіталу та ресурсного потенціалу за рахунок відпливу конкурентоспроможної робочої сили, а прискорене постаріння та тлі низької народжуваності й депопуляції, відсутності демографічних ресурсів для відтворювальних процесів, суттєвого скорочення як життєвого, так і трудового потенціалу має довготривалий вплив на всі сторони життєдіяльності та створює підґрунтя для формування загроз соціальної безпеки в країні. Депопуляція та постаріння населення як процес трансформації демографічних структур супроводжуються такими загрозами, які можуть суттєво впливати на рівень соціальної безпеки. Найбільш впливовими серед них є такі:

зростання невідповідності «старіючої вікової структури» наявній соціально-економічний системі, її розбалансування в потребах зайнятості; висока ймовірність уповільнення економічного зростання; збільшення втрат демовідтворювальних процесів; збільшення соціальних і пенсійних видатків; збільшення економічного навантаження на населення працездатного віку; зменшення життєвого, особливо трудового, потенціалу, що поглиблюється низьким рівнем життя населення.

3. Формування соціально-економічних умов протидії соціально-економічним небезпекам

Особливе місце в забезпеченні соціальної безпеки посідає система соціального захисту. Вона має певні особливості в цих процесах, сприяє реалізації програм і напрямів захисту від бідності найбільш вразливих верств населення, які включають малозабезпечений контингент, самотніх людей,

пенсіонерів, інвалідів та ін. У 1996 р. була додатково прийнята програма житлових субсидій, а в 2000 р. – програма допомоги малозабезпеченим сім'ям, яка передбачає забезпечення рівня життя не нижче від прожиткового мінімуму.

Рівень соціального захисту визначається як одна з базових умов забезпечення соціальної безпеки в країні. За методологією європейської системи інтегрованої статистики соціального захисту загальні видатки на нього в Україні у 2010-2016 рр. складали від 20,5 до 25,3% від ВВП. При цьому державні видатки на соціальний захист і соціальне забезпечення до 2015 р. становили 8,0-9,5% від ВВП, а вже в 2016 р. зросли до 13,1%. У структурі видатків місцевих бюджетів на соціальний захист та соціальне забезпечення найбільшу частину складають видатки на соціальний захист сім'ї, дітей та молоді. Основним напрямом використання коштів соціального захисту є захист пенсіонерів. Обсяги видатків пов'язані з розмірами державних соціальних стандартів, які щорічно змінюються.

Порівняльний аналіз витрат на соціальний захист в Україні та країнах ЄС за 2014 р. свідчить, що видатки за окремими з них відрізнялися майже вдвічі. Наприклад, у Франції, Данії, Фінляндії та Нідерландах вони складали більше 30,0% від ВВП, а найнижчі показники мали Латвія (14,5%), Литва (14,7%), Румунія (14,8%). Ще більша різниця склалася за абсолютними розмірами виплат за ПКС. Наприклад, в Україні у 2014 р. вони становили 130 євро за місяць, у Румунії та Болгарії – 194 та 213 євро відповідно.

Загальний обсяг видатків на сферу соціального захисту та соціального забезпечення в Україні є доволі значним, навіть порівняно з європейськими країнами, при цьому основний обсяг соціальних виплат спрямовується на осіб пенсійного віку та медичне обслуговування.

За даними обстеження життя домогосподарств близько 60% усіх домогосподарств були охоплені програмами соціального захисту (тобто отримували хоча б один вид допомоги або пільги), частка допомоги для всіх домогосподарств у структурі сукупних ресурсів у 2016 р. склала 8,3%, а для домогосподарств із дітьми віком до 3 років – близько 10,0%.

За останні 7 років значною мірою зросла питома вага допомоги, пільг, субсидій та компенсаційних витрат у домогосподарствах із доходами перших трьох найнижчих децильних груп: приріст складає 14,6 в.п., серед домогосподарств із дітьми – майже вдвічі, а для домогосподарств, у яких немає працюючих осіб, зростання дорівнює 7,5%.

Незважаючи на досить значні обсяги видатків на соціальний захист, основні загрози, з точки зору соціальної безпеки, пов'язані з прошарком населення, яке залишається за межею бідності. У першу чергу йдеться про літніх людей, інвалідів та рівень їх матеріального забезпечення.

В Україні станом на 01.01.2017 р. пенсіонерів усіх категорій налічувалося близько 12 млн. чол., із них 75,0% – це пенсіонери за віком, 11,7% – за інвалідністю та 5,8% – у випадку втрати годувальника. У розрахунку на 1000 чол. населення кількість пенсіонерів з 2000 по 2017 р. змінювалася в межах від 282 (2017 р.) до 301 чол. (2011 р.).

Загальна кількість пенсіонерів перевищує кількість найманих працівників майже в 1,3 раза, або на 2,63 млн. чол. Рівень матеріального забезпечення пенсіонерів постійно зростає, але починаючи з 2014 р. співвідношення пенсій та заробітної плати на 10,0 в.п. знизилося. За цим показником країна повернулася до рівня 2000 р.

Рівень абсолютної бідності за розмірами призначеної пенсії за критерієм законодавчо встановленого прожиткового мінімуму серед усіх пенсіонерів у 2012 р. дорівнював близько 30,1%, у 2015 р. – 18,03, у 2016 р.– 8,23, а на початок 2017 р.– 9,94%. За умови такого зниження серед пенсіонерів даний показник залишається майже у три рази вищим, ніж серед усього населення за середньорічними еквівалентними доходами.

За критерієм фактичного прожиткового мінімуму до контингенту абсолютно бідних за розмірами пенсій у 2014 р. належало 65,2%, у 2015 і 2016 рр. їх частка зросла до 87,7%, тобто приблизно кожен дев'ятий із десяти пенсіонерів у 20152016 рр. одержував пенсії, менші за розмір фактично встановленого прожиткового мінімуму.

Отже, рівень пенсійного забезпечення, який склався в країні до 2016 р., супроводжувався розширенням контингенту бідного населення, а з урахуванням загальної чисельності пенсіонерів на початок 2017 р. це близько 10,6 млн чол.

Подолання бідності та реальної нужденності в соціальному захисті пов'язане із забезпеченням соціальної безпеки та потребує попередження й запобігання прояву соціальних загроз і соціальних ризиків.

Потреби у зміні соціального середовища для формування сприятливих умов забезпечення соціальної безпеки

У системі соціальної безпеки соціальні загрози визначаються також рівнем криміногенної ситуації в суспільстві, розповсюдженості девіантної поведінки серед населення та рівнем захищеності людини від противоправних дій, насильства тощо.

Результати наукових досліджень не надають об'єктивно визначених меж, за якими злочинність трансформується в соціальні небезпеки та соціальні загрози, але ж її розповсюдження створює дестабілізаційні чинники в суспільстві, зростання незахищеності людей від загроз здоров'ю, життю, від втрати власності та житла. Соціальна нестабільність, низький рівень життя населення, несприятливі соціально-економічні умови життєзабезпечення тощо супроводжуються також підвищенням рівня девіантної поведінки, що проявляється в розповсюдженні протиправної та антисоціальної поведінки, поширенні наркоманії та алкоголізму, суїцидальних проявів, сирітства, жебрацтва та бродяжництва, особливо серед дітей і підлітків.

За всі роки незалежності рівень злочинності (у розрахунку на 100 тис. населення) змінювався в межах від 843 (2008 р.) до 1388 випадків (2016 р.), за 2014-2016 рр. цей показник зріс майже на 19,2%. Одночасно за останні три роки збільшилася кількість зареєстрованих тяжких та особливо тяжких злочинів – з 180,1 тис. випадків у 2014 р. до 323,5 тис. у 2016 р., тобто на 29,1%. У той же час коефіцієнт засудженості саме за останні роки суттєво знизився:

станом на 2014 р. він складав 357 засуджених (у розрахунку на 100 тис. населення), а станом на 2016 р. він знизився вдвічі до 178. За умови зростання рівня злочинності, особливо тяжкої, така невідповідність може свідчити про кризу судової системи в Україні, коли навіть при реєстрації злочинів частина осіб, які їх скоїли, залишаються незасудженими.

Збільшується кількість злочинів, скоєних на підґрунті вживання наркотичних та психотропних речовин: за 20102016 рр. дане зростання складає близько 204,0% – від 11288 випадків у 2010 р. до 23029 у 2016 р. При цьому близько 44,0% від засуджених за ці види злочинів складає молодь віком до 30 років. Досить несприятлива ситуація склалася з поширенням злочинності серед дітей віком до 17 років. Так, у 2014 р. кількість неповнолітніх, які вчинили кримінальний злочин, засуджені за скоєння злочину та перебувають на обліку у підрозділах превентивної діяльності з ювенальної превенції, склала 15,9 тис., а в 2016 р. – 11,6 тис. Незважаючи на зниження, рівень злочинності є досить високим і становить близько 152,3 випадку на 100 тис. населення відповідного віку станом на 2016 р.

Рівень девіантності в Україні можна опосередковано оцінити кількістю дітей-сиріт та дітей, які позбавлені батьківського піклування. Так, у 2014 р. їх було 98,12 тис., або 214,7 дітей у розрахунку на 100 тис. населення, а в 2016 р. – 71,2 тис., або 166,7 на 100 тис. населення. Захворюваність та смертність через соціально обумовлені причини, зокрема через алкоголізм, наркоманію, навмисні ушкодження тощо як прояви девіантної поведінки населення розглянуто за відповідними складовими соціальної безпеки (загрози здоров'ю, життю тощо).

Починаючи з 2014 р. в Україні статистично реєструються злочини, скоєні проти основ національної безпеки. Серед засуджених за цей вид злочину близько 34-40% – це молодь віком до 30 років.

За результатами соціологічного моніторингу близько 51,3% респондентів визначили, що зараз найбільше бояться зростання злочинності, при цьому цей показник лише за рік зріс на 10,0 в.п. У той же час 61,3% опитаних не довіряють поліції, 71,6% – прокуратурі.

Отже, для країни характерний високий рівень криміногенності, що супроводжується системною кризою правоохоронної системи, поглиблюється за рахунок подій, пов'язаних із воєнними діями на сході України, розповсюдженням зброї по всій території країни, збільшенням кількості тяжких злочинів із використанням зброї тощо. Саме така ситуація сприяє формуванню соціальних ризиків, загроз та небезпек життю людини, дестабілізації суспільства.

4. Консолідація українського суспільства на засадах стабільності, соціального порядку та довіри

Особливе значення в системі складових соціальної безпеки держави та суспільства мають питання, пов'язані з рівнем консолідації суспільства,

стабільністю і соціальним порядком, а також сформованим рівнем довіри до органів державної влади.

Досягнення гармонійних відносин у суспільстві потребує формування та реалізації соціальної безпеки людини, що проявляється у впевненості у своєму майбутньому і майбутньому своєї сім'ї, можливості прояву активності, орієнтації на власні сили, зростанні соціальної відповідальності тощо.

Визначити досягнутий рівень соціальної безпеки за оцінкою якості суспільних відносин можливо лише на основі соціологічного опитування. Результати соціологічного моніторингу зміни соціального самопочуття населення свідчать, що за всі роки незалежності воно перебувало на негативній осі шкали, а за останні два роки ці показники помітно погіршилися. Згідно з даними моніторингового дослідження громадської думки криза охопила всі сфери суспільного життя, знизилася та набула критичного рівня довіра громадян до суспільних інститутів, державних органів влади, керівників держави. Станом на 2016 р. зовсім не довіряють Верховній Раді України 38,6%, переважно не довіряють – 38,1%. Близько 67,6% за цими двома критеріями не довіряють Президентові України, а 72,6% – уряду. Близько половини респондентів не довіряють місцевим органам влади. Загострення суспільної кризи відбувається щодо довіри та довірливих відносин. У 2016 р. близько 35,1% опитаних визначили, що «нікому не довіряти – найнебезпечніше». Населення втратило надію на поліпшення ситуації: 52,6% респондентів визначають ситуацію як напружену, а 38,6% – навіть як критичну.

Небезпечна ситуація склалася за критерієм солідаризації в суспільстві, близько третини опитаних зазначили, що основними чинниками солідаризації виступають чинники негативного спрямування. Зокрема, на «Невдоволеність владою» вказали 28,3%, «Спільні труднощі життя» – 26,9, «Відчуття втрати нормального життя» – 24,4, «Страх перед майбутнім» – 19,4%, тобто людей сьогодні більшою мірою об'єднують негативні процеси, ніж процеси позитивного характеру. Саме така спрямованість може стати відправною точкою для дестабілізації в суспільстві, прояву соціальних загроз.

Переважна більшість респондентів визнає, що в Україні недостатньо забезпечуються права і свободи людини (75,6%), соціальна справедливість (88,4%), свобода слова і свобода совісті (65,5%), рівність усіх громадян перед законом (89,1%).

Узагальнена динаміка соціально-психологічного стану населення України представлена інтегральними соціологічними індексами. Зокрема, аномійна деморалізованість, яка визначає рівень стабільності ціннісно-нормативної системи суспільства, за результатами моніторингу протягом 2004-2014 рр. суттєво не змінювалася і має рівень вище середнього. Упродовж усього аналізованого періоду простежується наявність ознак дестабілізації ціннісно-нормативної системи в суспільстві.

Приблизно така сама закономірність склалася за індексом тривожності: варіація його значень приблизно на середньому рівні свідчить про те, що в суспільстві сформувався задовільний морально-психологічний стан, який

визначає його адаптивні здібності. Слід відзначити, що Індекс дестабілізаційності протестного потенціалу (ІДПП) починаючи з 2012 р. вище, ніж його критичне значення (4,4 бала). Хоча вже у 2016 р. має місце його незначне зниження. Рівні ІДПП свідчать, що населення здатне до масових акцій протесту. У структурі індексу основні причини такого рівня протестного потенціалу пов'язані, в першу чергу, з особливостями соціальноекономічної та соціально-психологічної ситуації в країні, а саме:

високий рівень незадоволення населення умовами життя; підвищення рівня недовіри до структур влади та політичних лідерів; низький рівень політичної залученості в легітимних формах суспільно-політичного життя.

Звертає увагу також високий рівень Інтегрального індексу національної дистанції – при його максимальному значенні 7 балів він коливається в межах 5 балів, що значно вище середнього рівня. Такі значення свідчать про схильність суспільства до національної відособленості та відсутність толерантності до представників окремих національностей.

Подолання загроз національної безпеки, пов'язаних із низьким рівнем довіри, консолідації українського суспільства, національної єдності, згуртованості тощо потребує задіяності всіх її сфер: соціальної, економічної, інформаційної та ін. Але провідна роль у даному процесі належить соціальній безпеці, оскільки саме вона пов'язана з розвитком системи суспільних відносин та людини як найбільш цінного джерела багатства країни.

Наведені тенденції зміни основних показників «соціального клімату» в суспільстві свідчать, що населення перебуває у стані злому та нестабільності ціннісно-нормативної системи, має досить великі труднощі з адаптацією до нових умов життя. Однак слід зауважити, що, незважаючи на високий рівень протестного потенціалу, більшість опитаних негативно ставиться до особистої участі в масових акціях протесту, а близько половини оцінюють такі заходи як малоймовірні.